

Н.І. Бацак
(м. Київ)

МІСТО «ФРОНТАЛЬЄРІВ»*
(ДІЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ ГРЕКІВ МАРІУПОЛЯ
в останній чверті XVIII ст.)

Грунтуючись на даних, віднайдених в архівних документах, досліджується місто як простір ділових та соціокультурних контактів етнічної переселенської громади. Особлива увага приділена різноманітним діловим зв'язкам греків у їхній господарсько-економічній діяльності; розглянуто напрями переміщень підприємців Маріуполя, шляхом аналізу цілеспрямованої діяльності конкретних людей досліджено характерні стратегії греків як економічних і господарських агентів у найбільш ранній і мало досліджений період існування етнічної громади в порубіжному регіоні.

Ключові слова: греки Маріуполя, Крим, Надазов'я, місто, міграція, ділові зв'язки.

Міста Надазов'я сьогодні повертаються до своєї первинної ролі форпостів¹ на лінії не лише геополітичного конфлікту, але й міжцивілізаційного зіткнення. Знову, як і понад два століття тому, найбільші з них утворюють полюси активного міграційного руху, що притягуючи або віддаляючи, скеровують його напрямки. За очевидної відмінності причин розгортання цих дистанційованих у часі процесів, сотні тисяч людей так само змушені переживати згубні наслідки переселення — різкого розриву соціальних та економічних зв'язків, демонтажу усталених суспільних інститутів, — пізнають необхідність адаптації у незвичному географічному просторі та у нових соціокультурних умовах порубіжжя. Власне, саме тому дослідницьку увагу наразі привертають спільноти, чий історичний шлях збагачений досвідом вимушеної міграції (хоч би які мотиви не були її спонукою), а також практикою подолання негативних чинників переселення та освоєння знелюднених прикордонних обширів.

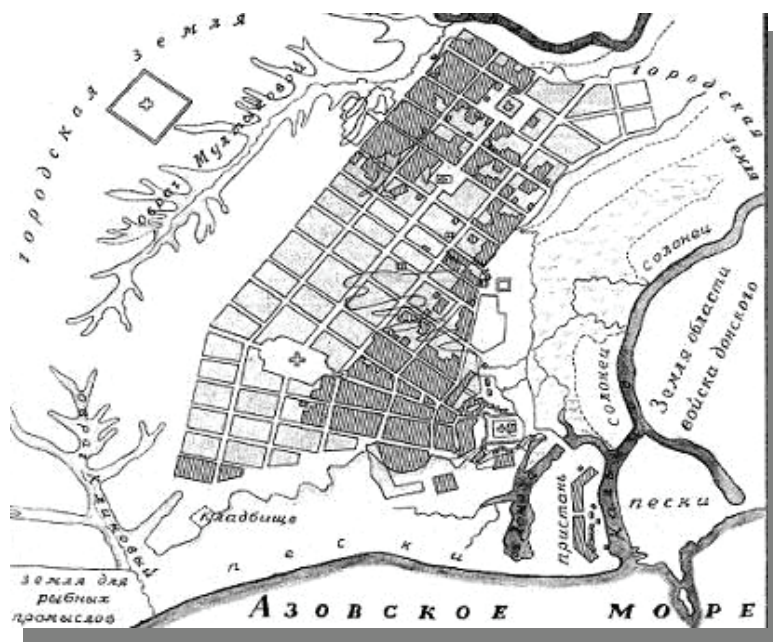
* У широкому значенні, жителі прикордонних регіонів (від фр. *frontaliers*) — військовий, а тепер частіше демографічний термін (напівофіційне позначення осіб, котрі з постійною періодичністю перетинають кордон, працюючи у сусідній країні, різновид «мятникових» транскордонних трудових мігрантів); тут вжито з певною часткою умовності, тому взято у лапки.

Незважаючи на певну умовність об'єднання людських спільнот, саме їм, з їхніми ціннісними установками та орієнтаціями, дано визначати смисли того географічного простору, який вважають своїм. Отже й при зміні місця свого проживання спільноти воліють зберегти ключові культурно-просторові детермінанти, виходячи з власних етнокультурних установок. Що ж до міграційної політики Російської імперії, зокрема у розглядуваний період, то для неї загалом було характерним ігнорування етнокультурного чинника в розробці стратегій переселень окремих етнічних груп та цілих етносів. Так сталося й щодо кількох десятків тисяч кримських християн — греків, вірменів, грузинів та ін., що їх переселення у межі імперії відбулося внаслідок реалізації масштабного геополітичного проекту російського загарбання Криму в останній чверті XVIII ст. У відповідності до цих стратегій влада жорстко визначила місце розселення колоністів там, де це було вигідно державі, скидаючи з рахунків їхню етнокультурну специфіку та низку важливих соціально-економічних чинників, що впливали на життєдіяльність громад до вимушеного переміщення. Вектор зовнішньої та внутрішньої міграції, організовуваної російським урядом з другої половини 1770-х років, був скерований на величезні малозаселені (втім, більше знелюднені після приєднання до Російської імперії) обшири південно-східних українських земель, що з давніх часів були певною нестійкою зоною, так званою «бар'єрною смугою». Одним із ключових мотивів цієї політики була необхідність найінтенсивнішого господарського «освоєння» регіону та запровадження у ньому державних органів влади (у поєднанні з елементами самоврядування) — інакше кажучи, остаточного прилучення його до володінь імперії². Уможлиблювалося це застосуванням системи додаткових захоплювальних заходів — пільг та преференцій, дотацій, субсидій тощо, котрі поширювалися на певні групи переселенців, але впродовж обмеженого періоду.

Виведені до новоутвореного в Азовській губернії (1775–1783) Маріупольського повіту (1780–1807)* греки гостро пережили наслідки переселення, пов'язані з втратою традиційного географічного ландшафту, та соціокультурного простору, порушенням важливих економічних зв'язків. У статті буде розглянуто конкретні способи і практики економічної діяльності етнічної громади молодого порубіжного міста, яким був Маріуполь на початковому етапі його розбудови. Ґрунтуючись на даних, віднайдених в архівних документах етнічного органу самоврядування спільноти — Маріупольського

* Із 1802 р. повіт перебував у складі Катеринославської губернії, 1807 р. був скасований, натомість Грецьку округу віднесено до Таганрозького градоначальства тієї самої губернії (1807–1859).

грецького суду*, — особлива увага буде приділена різноманітним діловим (у тому числі неформальним) зв'язкам греків у порубіжному місті як просторі їхніх економічних і соціокультурних контактів; також буде розглянуто напрями переміщень купецтва і містян Маріуполя, досліджено характерні стратегії і внутрішню логіку греків як економічних і господарських агентів шляхом аналізу цілеспрямованої діяльності конкретних людей з їх уявленнями, ціннісними орієнтаціями і соціокультурними традиціями.

Козацька Домаха на плані м. Маріуполь (1826 р.)³

* Мова йде про ту частину архівної документації Грецького суду, котра акумульована у фондах Центрального державного історичного архіву у Києві, що її 1996 р. вперше було виявлено нами і частково введено до наукового обігу впродовж 1998–2010 рр. (див.: Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1998; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XVIII — 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали / За ред. М.М. Варварцева. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999; Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010). Потому документи фонду неодноразово привертала увагу українських дослідників (див.: Подгайко М. Самоорганізація грецької громади Північного Приазов'я (кінець XVIII — 70-ті рр. XIX ст.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». — 2010. — Вип. 40. — С. 133–137; Гедьо А., Терентьєва Н., Сасенко Р. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. — Донецьк, 2012), тим не менше їхній інформаційний потенціал наразі аж ніяк не можна вважати вичерпаним.

Міграційні процеси як чинник формування міської етносоціальної структури у Надазов'ї. Задля забезпечення порубіжної лінії з середини XVIII ст. у Надазов'ї зусиллями російської влади постають нові фортечні укріплення, а також розвиваються старі міста (такі як Бахмут, Тор та ін.). Уздовж кордону виникають військові поселення, до яких переводиться з центральних російських губерній служилий люд (однодворці), а також військові з іноземців, що мали досвід у боротьбі з Османською імперією (зокрема, засноване 1754 р. військово-землеробське поселення Слов'яно-сербія).

У прагненні підвищити свій авторитет серед європейських держав, розширити зв'язки з сусідами, зміцнити свої торговельні та політичні позиції у Причорномор'ї, російський уряд надавав протекцію першим іммігрантам, які засновували в регіоні своєрідні колонії-слободи з особливим економічним статусом⁴. Тим не менше, іноземні поселяни склали порівняно незначну частку мігрантів. Серед них найбільш помітною групою були переселені наприкінці 1778 р. до Азовської губернії кримські християни (греки, вірмени, грузини та молдаване). За підрахунками, зробленими у дослідженні проф. В. Пірка⁵, на кінець XVIII ст. людність регіону складалася з представників кількох десятків етнічних груп, серед яких українці становили понад 61,3% від загальної чисельності населення, росіяни — 20,5%, греки — 7,3%, вірмени — 6,1%, молдаване — 2,5% та ін.

Наприкінці XVIII ст. надазовські та причорноморські міста і фортеці ще частково зберігають традиційну для них роль військово-адміністративних форпостів. Однак у процесі здійснення імперського проекту колонізації регіону вони поступово починають засвоювати нові функції — адміністративних, економічних і культурних центрів.

Зауважимо, що внутрішні і зовнішні міграційні потоки формували не лише новий етнічний, але й соціальний профіль міст. Офіційні статистичні дані, фіксуючи адміністративно-територіальні зміни, відбили чисельність і рухливість населення, інфраструктуру, рід занять і таке ін. щодо міст порубіжжя. Відповідно, знайшли відбиток відмінності структури міського та сільського населення Азовської губернії (пізніше — Катеринославського намісництва), котрі «значно різняться між собою за своїм становим складом». У сільській місцевості селяни, що підпадали під офіційну категорію «казених поселян», склали більшість населення (майже 98%), але вони також становили і значну частку населення повітових міст. Кожній з етнокомпактних і етнодисперсних груп, виниклій унаслідок міграційних хвиль, вдалося знайти свою нішу в економіко-демографічній структурі Надазов'я. Зокрема, у поясненнях до Атласу Катеринославського намісництва (1787 р.), міститься таке узагальнення: «... з росіян односторонці і селяни більше схильні до хліборобства, малоросіяни вправляються у тому самому і схильні до

скотарства, греки і вірмени в купецтві, промислах, майстерностях [тобто ремеслах. — *Авт.*] і у розведенні садів і виноградів переважніше перед іншими вирізняються»⁶. Усім їм припало пройти складні адаптаційні процеси, пристосуватися до законів розбудовуваного суспільства, до урбаністичних господарства і культури, але при цьому створити умови для збереження власної етнічної ідентичності.

Серед жителів Маріуполя більший порівняно до населення округи, відсоток становили так звані привілейовані стани — зокрема, купці, духівництво, військове й цивільне дворянство), що є цілком зрозумілим і з огляду на те, що їхні заняття (торгівля, а також державна і суспільна служба) були невід'ємними від урбаністичного життя⁷.

Кілька століть не маючи в Криму окремого міського етнічного центру, греки у Надазов'ї 1780 р. почали розбудовувати м. Маріуполь (спочатку звався Маріамполь*) як осереддя своєї етнічної автономії. І хоча упродовж перших кількох років більшість грецьких будинків були тимчасовими землянками, а «офіційну» частину міста, за деякими відомостями, прикрашали лише 14 дерев'яних казенних будинків та 6 крамниць, грецька спільнота вже на тому етапі утворила окремий етнічний адміністративний округ, котрий управлявся власними виборними органами й спромігся проіснувати упродовж трохи не ста років.

Крім Маріуполя, місцева етнічна автономія поширювалася і на округу, до якої увійшли понад два десятки заснованих колишніми кримськими греками, грузинами і волохами слободи. За статистичними даними по Азовській губернії 1781 р., у Маріуполі та грецькій окрузі рахувалися 14 483 особи (7784 чол. та 6699 жін.). У самому місті мешкали 3967 осіб (2545 чол. та 1422 жін.). Соціальна структура громади міста об'єднувала 144 купців, 213 міщан, 1149 цехових ремісників та решту ін. станів⁸.

Наприкінці XVIII ст. промисловість у грецьких переселенців була представлена 21 видом ремесел⁹. Однак більшість з них не мали товарного значення, тому з розвитком регіонального ринку поступово були втрачені. Серед різних галузей господарювання домінуючими були скотарство і торгівля. Заняття скотарством для надазовського регіону було не лише традиційним і, так би мовити, «зручним»: «За просторістю степових місць заведено тут скотарство, кінські, рогатої худоби й овечі заводи складають найголовніший господарям зиск. Тут скотарство тим зручніше утримувати, що худоба, а особливо коні, майже цілу зиму (за виключенням хіба що місяця півтора, щонайбільше два — січень та лютий) можуть собі роз-

* Неофіційно назва залишалася вживаною деякий час, нагадуючи грекам про християнське поселення поблизу Бахчисарая, звідки були переселені частина мешканців надазовського міста.

шукувати у полі поживу»¹⁰. У нових умовах розгортання імперської колонізації розведення і торгівля худобою залишалися надзвичайно прибутковими, оскільки вони, як основа добробуту місцевого населення і нових поселенців, були підтримувані урядовими заходами. Зокрема, з 1780 р. діяв зменшений митний тариф на експорт худоби з Азовської і Новоросійської губерній¹¹. Цей чинник зовнішньоекономічної політики Російської держави помітно стимулював розвиток тваринництва у регіоні.

Роль Маріуполя як комерційного центру в регіоні базувалася на інтенсивній розбудові мережі торговельних зв'язків та розвитку ярмаркової діяльності. Про зміну галузевої структури місцевого господарства, зокрема, йдеться в описі 1781 р.: «На морських косах тут раніше бували великі рибні ловлі, а тепер за схильності греків до купецтва, хліборобства та розведення виноградних садів і фабрик, не з таким успіхом, та одними лише малоросіянами риболовля здійснюється... У... місті заведена для вироблення чорних сап'янів фабрика»¹². За розмірами торговельного обігу тогочасні маріупольські ярмарки ще не могли конкурувати з катеринославськими або таганрозькими, однак проводилися вони частіше, чотири рази на рік: «1) 23 квітня, у день Св. Великомученика Георгія, 2) липня 22, у день Святої і рівноапостольної Марії Магдалини, 3) жовтня 1, у день Покрови Богородиці, 4) грудня 6, в день Чудотворця Миколая»¹³. За добрих обставин, коли на місцеві ярмарки «з'їжджалися купці з різних місць: з Турецької області, з Константинополя і Архіпелазьких островів, Кримського півострова, Черкаська і донських станиць, з Харківського намісництва, з Полтави та інших місць Новоросійської губернії...»¹⁴, відбувалися великі торги різноманітним привізним та місцевим крамом. З привізних товарів найбільше значення мали «...товари красні, різні парчеві, шовкові матерії, аглицькі та інші сукна, ситці, напівситці, китайки, набійки, полотна голландські та інші срібні, золоті й діамантові речі, також юхти, сап'яни, шкіри, залізо, мідний, олов'яний, кришталевий і скляний посуд, сірі кримські та чорні смушки». Місцевий ринок пропонував багатий вибір та у великій кількості «вовну, конопляне і лляне прядиво, різного роду хліб, сало, рибу, дьоготь. Найголовніша ж торгівля складається з рогатої худоби, коней та овець, що все помірною і недорогою ціною продається». Отже греки прагнули ефективно використовувати можливості, зумовлені їхнім особливим економічним статусом та правом самоврядування. Однак в умовах лише зароджуваної місцевої економіки вони ще досить довгий час могли хіба що мало-помалу компенсувати втрати економічних ресурсів та людського потенціалу, що їх зазнала етнічна група внаслідок переселення.

Маріупольська пристань

Місто як простір ділових та соціокультурних контактів переселенської громади. Якщо відновлення втраченої природно-географічної складової економічних ресурсів було неможливим, а скорочення фінансових капіталів та оборотних коштів у нових умовах для багатьох членів громади — доволі непросто, то єдиною реальною перспективою залишалося якнайшвидше надолжити втрачений людський ресурс. Його основу становив так званий «людський капітал» — підприємницькі здібності та ділові зв'язки.

Напрямки ділової активності грецької громади Маріуполя. В перші місяці після облаштування греків географія ділових та соціокультурних зв'язків грецького міста здебільшого обмежувалася основними прикордонними пунктами Маріупольського повіту. Низка досить репрезентативних архівних документів дозволяють робити висновки не лише про характер, спрямування та інтенсивність цих контактів, але й доволі різнобічно репрезентувати їх суб'єктів. Так, багатоманітна реєстрова та фіскальна документація містить характеристики агентів за місцем проживання та приписання, соціальним статусом, родом занять, опосередковано — майновим станом.

Серед найбільш актуальних на той час для маріупольських греків ділових маршрутів найкоротшим був до найближчої до міста прикордонної застави фортеці св. Петра. Зведена 1770 р. при гирлі р. Берда як один з форпостів Дніпровської укріпленої лінії, Петровська фортеця відігравала важливу роль у сполученні Маріуполя з Кримським півостровом. Через її митну заставу «... йде пошта у Кримський півострів і до Керчі та Єніколі суходолом... 340 верст, а морем 190 верст». Саме у канцелярії коменданта фортеці бригадира Густава фон Таубе (?–1796) грецькі поселенці, збираючись вирушити у тій чи іншій справі до нещодавно залишеної своєї

батьківщини, мали заздалегідь отримувати відповідний паспорт. Найчастіше греки зверталися до комендатури Петровської фортеці по дозвіл на комерційні поїздки до солеварень, що розташовувалися у прикордонній смузі. У торговельному житті тогочасного грецького міста гуртова та роздрібна торгівля сіллю відігравала велику роль. З окремих документів Грецького суду напевно відомо, що у 1781–1782 рр. близько двадцяти маріупольських купців та міщан займалися продажем солі, привезеної через кордон. Приблизно 5,5 тис. пудів її було у продажу в крамницях Маріуполя та на Білосарайській косі по риболовних промислах¹⁵.

Упродовж 1781 р. у торгово-перевізних справах до так званих «бердянських» (розташованих між ріками Берда та Молочні Води) та кримських соляних озер, греками міста було здійснено понад шістдесят поїздок. У цих, як правило колективних, ділових експедиціях взяли участь близько 80 осіб¹⁶. Купці вирушали на возах, запряжених парою або трійкою коней, рідше — парою волів, у супроводі «товаришів», прикажчика або робітника (іноді — кількох): так, 13 квітня «грек Микола Александров з трьома робітниками» подався з Маріуполя до Петровської фортеці для отримання там «від бригадира Таубе на Молочні Води паспорта терміном на три м[іся]ці»; 10 вересня «маріупольський житель грек Іван Ільїн з трьома робітниками» відправився у тому самому напрямку «для взяття там від його високородія бригадира Таубе на Молочні Води на 20 днів паспорта»; 11 листопада «маріупольський житель грек Юрій Александров з робітником вирушив у фортецю Петровську і до річки Берди строком на один м[іся]ць» тощо¹⁷. Інколи міщани прямували торгувати сіль самостійно, як от, наприклад, 23 листопада «маріупольський житель грек Тохтамиш Давидов до фортеці Петровської і на річку Берду строком на 15 днів». Утім, заможне купецтво, навпаки, майже ніколи особисто не брало участі у тих експедиціях, відряджаючи скуповувати сіль членів своєї «фірми»: 9 серпня таким чином виїхав з Маріуполя «прикажчик Хаджі Михаїла Прохор Тиченко з трьома робітниками на одному парокінному возі на річку Берду за сіллю строком на м[іся]ць»; пізніше, 16 серпня того самого хазяїна «робітник Гнат Портянка з двома товаришами [був] відпущений на соляні озера строком на півтора м[іся]ці»; і знову 18 вересня представники того ж таки Хаджі Михаїла — прикажчик Прокіп Стеценко з чотирма робітниками — поїхали туди вже на піврічний термін¹⁸.

Та близько половини ділових поїздок греків цього напрямку мали пунктом призначення бердянську фортецю, оскільки не лише соляні озера, сама Петровська застава була для греків зручним місцем скупівлі солі у чумаків та місцевих промисловиків. Тут, всього лише на відстані дводенної дороги (61 верста або 65 км), можна було укласти вигідну угоду про придбання солі у перевізників або представника соляного заводу, забезпечивши товар відповідним «ярликом». Безпосередньо на місці грецькі під-

приємці сплачували так званий митний тариф і отримували право на провезення краму через заставу та його перепродування всередині губернії¹⁹.

Вирушали купці з Маріуполя і до кримських міст. За паспортним реєстром 1781 р., того року було видано 15 дозволів на проїзд до різних кримських міст і назад. Однак найчастіше паспорти у глиб півострова отримували кримські жителі — переважно татари, вірмени, ногайці, що займалися доставкою дозволених до імпорту в Росію товарів (наприклад, бакалійних) у Маріуполь, Нахічевань тощо. Нечисленними подорожніми греками, що прямували з Криму до Маріуполя і далі (до Таганрога, Ростовської фортеці) могли бути лише довірені особи статського радника П. Веселицького, повноважного представника Росії при дворі Шагін-Гірея. Так, у січні 1781 р. з Криму через Маріуполь прямував за виданим особисто російським резидентом паспортом вірменин Реїз Киркор із супутником «в город Ростов для привозу бакалій»²⁰. У квітні того ж року з півострова за дорученням П. Веселицького виїжджав перекладач хана Шагін-Гірея, такий собі «грек Августин» (у паспорті, виписаному російським резидентом, чомусь не було вказано інших даних подорожнього): «... явлен паспорт владетеля Шагин Гирей хана переводчику греку Августину, посланну от его светлости с одним будущим [при нем лицом. — *Авт.*] в Таганрог, подписан чрезвычайным посланником полномочным министром Петром Веселицким»²¹.

З меншою інтенсивністю відвідували кримські міста нещодавні маріупольські поселенці: фон Таубе видав їм лише кілька паспортів на проїзд до Криму у торговельних справах упродовж року. Ймовірно, це можна пояснити намаганням влади нейтралізувати загрозу рееміграції певної частини греків, незадоволених на той час умовами життя у Надазов'ї. Зокрема, 12 вересня 1781 р. було видане свідоцтво на ім'я «маріупольського жителя грека Павла Дмитрієва в тому, що відправлений він від маріупольського купця гречанина Хатжи Михаїла з прикажчиком Василиєм Реїзом на одному морехідному човні до Кримського півострова»²². Певно, що таку люб'язність фон Таубе виявив не двом звичайним морякам, а хазяїнові судна: один з найзаможніших купців Маріуполя Михаїл Хаджи (Хаджинов) на той час обіймав посаду голови Маріупольського грецького суду. Отже, очевидно, що вже тоді греки мали нагоду усвідомити безпосередню залежність широти своїх бізнесових можливостей на новому місті поселення від наявності у них ділових і неформальних зв'язків серед представників місцевих російських владних структур.

Іншим надзвичайно актуальним маршрутом переміщень маріупольських підприємців був той, що проходив між грецьким містом та землями Війська Донського — насамперед, Черкаськом та фортецею св. Дмитрія Ростовського (або Ростов, пізніше — Ростов-на-Дону). Значна активність торговельних відносин колишніх кримських греків з донськими станицями, що спосте-

рігалася на початку 1780-х рр., не в останню чергу була зумовлена їхньою традиційністю.

Відомо, що у першій половині XVIII ст. греки Криму, на рівні з вірменами і турками, брали участь у торгівлі донських містечок. Так, у тексті царського указу від 10 січня 1734 р. зокрема зазначалися такі обставини: «... Донського війська старшин і козаків, котрі повезуть з верхових козачих містечок і з малоросійських і слобідських полків, сухим і водяним шляхом, для себе і на продаж хліб і харчові припаси — з того всього мит, привального та відвального, за колишніми їх звичаями і по указам в колишній Верховній Тасмній Раді, що відбулася в 1727 і 1728 рр., і за посланими на Дон грамотами, за многія їх служби, не брати, і при таких митницях і на заставах затримування і образ їм аж ніяк не чинити; а якщо у фортеці Святої Анни від митних відкупників та в інших місцях в тому чинитимуться їм якісь образи, і за те тих людей по слідству штрафувати за указами без жодного упушення. У Черкаську, також і при кордоні з приїжджими греками, турками та вірменами торгувати їм незаповідними товарами по колишньому їх козацькому звичаю без мита [виділення наше. — Авт.]. Старшинам і козакам валовими товарами, яких по указам до чужих юрт відпускати не дозволено, не торгувати і за кордон до Турецької області не відвозити; а з риби, яку вони ловлять в Дону, і з тієї риби, і з зробленої за їхнім тамтешнім звичаєм ікри, і з меду, і воску, й іншого, що вони, козаки, готують в домівках своїх самі, без покупки, мит з них не брати»²³.

Зрозуміло, що Черкаськ і в надазовський період залишався для греків одним з найважливіших осередків торгівлі і найбільш активних напрямків їхніх ділових переміщень: за рік станицю відвідали 99 осіб, і ще, крім того, Ростовську фортецю — 82 особи. Крім приїжджих («по Дону вгору і вниз навантажені барки і невеликі судна рух мають»), підприємницький потенціал тогочасного Ростова становили понад 130 купців, 154 міщанина, кілька цехових ремісників, 419 мешканців різного звання, а також наявність «шкіряного купецького заводу»²⁴.

Серед новіших, але більш перспективних векторів комерційних пересувань маріупольських греків на той час усталюється таганрозький. Його значення обумовлювалося важливістю експортних операцій через морський порт. «... До Таганрозького порту приходять кораблі з різними біломорськими, а іноді неврангійськими* винами, доставляючи при тому родзинки, фініки, винні ягоди, ріжки, імбир, каву, мигдальні турецькі та волоські горіхи, лимонний сік, лимони, помаранчі, апельсини, дерев'яне масло, мас-

* При публікації документу М.Н. Мурзакевич не коментує цей мало зрозумілий сьогодні термін. На нашу думку, у джерелі може йтися про бургундські сорти вина з регіону Невр.

лини, ладан, смирну, сарацинське пшоно^{*}, турецький тютюн і турецькі шовкові та бавовняні матерії; а звідси відпускаються здебільшого залізо, ікра, масло коров'яче, сало, прядиво, шкіри та інші дозволені товари»²⁵. Зв'язки Маріуполя з Таганрогом були стабільно інтенсивними: упродовж року греки-містяни отримали 57 «білетів», що давали дозвіл на комерційні поїздки понад 80 особам²⁶.

Зрештою «урбанізоване» (звісно, цей термін можна вжити лише з певними застереженнями) сільське господарство, зокрема його тваринницька галузь, як невід'ємна складова тогочасного господарсько-економічного життя маріупольської громади, також спонукала її до постійного при- і транскордонного руху. Хоча для потреб розвитку тваринництва греки мали поблизу околиць міста 12 тис. десятин землі під вигін, утім специфіка їхніх господарств потребувала організації сезонного випасу отар і худоби на далеких пасовиськах. Здебільшого вони розташовувалися у ногайських степах уздовж р. Молочні Води, що не були під контролем Росії на той час. Для того, щоб оглянути свої отари і череди, провести їх необхідне лікування, заготівлю овечої вовни тощо маріупольським господарям у супроводі своїх робітників доводилося періодично перетинати кордон верхи на конях (іноді на повозах), здебільшого упродовж осінніх та наприкінці зимових місяців.

Отже, аналіз інтенсивності та напрямків переміщень греків підводить до висновку, що на початку 1781 р. — наступного після їхнього поселення у Маріуполі — будь-якої кардинальної зміни у спрямуванні ділової активності купецтва та міщан не відбувалося. Їхня поведінка свідчила про переважне збереження моделей, стратегій, задач та навіть режимів підприємницької практики, усталених з часу проживання в Криму.

Незважаючи на досить широку географію торговельних зв'язків грецької громади Маріуполя спершу після переселення, активність різних напрямків ділових контактів була нерівномірною. Переважна більшість переміщень купецтва і міщан скеровувалася до традиційних місць кримської торгівлі — прикордонних міст і фортець (Черкаськ, Ростовська й Олександрівська фортеці тощо). Вельми інтенсивну динаміку у цей час зумовлювала участь міських греків у транскордонних операціях соляної торгівлі, відправними пунктами яких були солеварні та митні застави (бердянські й кримські соляні озера, Петровська фортеця). Економічні зв'язки з містами Кримського півострову у цей період були недостатніми, оскільки зовнішньоторговельна політика Росії стримувала господарську ініціативу переселенців і не сприяла налагодженню стабільних торговельно-економічних відносин з Кримом.

Натомість уже з другої половини 1781 р. спостерігається поступове урізноманітнення географії ділових маршрутів греків-міщан, головним чином у напрямку внутрішніх губерній та регіонів. До постійного курсування,

^{*} Поширена у документах XVIII — першої половини XIX ст. назва рису.

зумовленого здійсненням експортних операцій, короточасних поїздок у межах повіту та у донські фортеці долучаються періодичні подорожі на більш далекі відстані, триваліші за часом. Відтепер у списках реєстрації дозволів на виїзд, виданих Грецьким судом, мета поїздки втрачає географічну конкретність формулювання і часто зазначається: «у різні великоросійські та малоросійські місця по торговельному промислу», іноді — у «місця Харківського намісництва по торговому промислу». Більшість з тих, хто виїхав за таким невизначеним напрямком, не планували повернутися додому того ж року, отримуючи подорожні документи на термін від шести місяців до одного року. У віддалені поїздки впродовж другої половини 1781 р. маріупольські підприємці вирушали понад 50 разів.

Відсутність наперед визначеного маршруту переміщень у цей період вказує на те, що маріупольські підприємці, подолавши перші кроки важкої соціальної адаптації, починали прагнути до розширення діяльності, зав'язування нових соціальних та економічних контактів. На цьому етапі грецький торговець змушений був здійснювати соціокультурне орієнтування та осмислювати безліч зовнішніх і внутрішніх (у тому числі бюрократичних, соціально-культурних, політичних та економічних) чинників устрою нового для себе суспільства. Незважаючи на очевидну складність та до певної міри ризикованість такої подорожі, грек-підприємець найчастіше діяв індивідуально, лише зрідка брав у супровід когось з робітників (зазвичай українців).

Ділові зв'язки грецької громади Маріуполя. Засноване на прикордонні місто, з його різнобічними торговельними зв'язками, формувалося як простір міжрегіональної економічної взаємодії та міжкультурних контактів, для яких сама специфіка міського життя надавала широкі можливості. У буденній підприємницькій (і службовій) діяльності окремих членів міської общини встановлювалися ділові зв'язки грецької громади. Здебільшого ці відносини склалися за необхідності у практичних соціальних контактах і були досить усталеними. Але частина ділових стосунків виникали як випадкові або спонтанні контакти людей, зумовлені обставинами ділової практики (див. додатки № 1, 4).

Відповідно, формування, розвиток і підтримання ділових відносин базувалися на прийнятті спільних соціальних норм та цінностей, на взаємному дотриманні принципів довіри. Змістове наповнення ділових зв'язків утворювали міжособистісні стосунки, солідарність, прагнення до кооперації та взаємної підтримки. Отже низка архівних свідчень подають цікаві приклади, що стосувалися перших спроб мешканців грецького містечка долучитися до нових господарських та соціально-економічних взаємин, налагодити важливий для розбудови життя громади торговельний обмін.

Включившись у надзвичайно важливу для регіону торгівлю сіллю, греки встановлювали ділові зв'язки з українськими козаками, що займалися чумацьким промислом. Так, серед близько двадцяти маріупольських підпри-

емців, що торгували 1781–1782 рр. сіллю, шестеро закупили її у чумаків²⁷. Оскільки на час переселення греків бахмутські, таганрозькі, курські та ін. купці та міщани уже зайняли у цьому бізнесі свої міцні позиції, мариупольські торговці відразу почали налагоджувати з ними практичні відносини, досить успішно вибудовуючи власні ділові мережі у цій ділянці²⁸.

Розвиток ділових зв'язків етнічної громади Маріуполя, будучи ключовим чинником її економічного життя, виконував також ряд соціальних функцій. Найважливішими з них були, по-перше, протекторна, що відповідала потребі переселенців у захисті особистих та спільних інтересів. Встановлення міцних і надійних ділових зв'язків створювало певні гарантії для переселенців при виникненні несприятливих ситуацій та загрозливих зовнішніх обставин. По-друге, розвинені мережі ділових стосунків громади міста до певної міри слугували засобом соціальної адаптації, оскільки допомагали вирішувати не лише різноманітні практичні питання, але й проблеми пристосування до нових економічних та соціокультурних умов²⁹.

Завдяки «зовнішнім» діловим контактам з представниками поліетнічного регіону, часом гостро конфліктного характеру, члени громади пристосувалися до прийнятої системи норм і цінностей, що з часом нейтралізувало негативні чинники включення грецьких підприємців до нового соціального простору (див. додаток № 4), підвищувало впевненість та конкурентоспроможність етнічної групи. Нарешті, тісні ділові контакти всередині громади сприяли її консолідації та підтриманню спільної культурної та етнічної ідентичності.

Регіон відрізняв «не лише порівняно пізніший час входження до Російської імперії, географічні особливості, природно-кліматичні умови, етнічний і конфесійний склад людності, але й, найбільше, економічний потенціал...»³⁰. Однак в імперський період багатий резерв цих чинників так і не був реалізований у повному обсязі. На практиці державна система прагнула домогтися досягнення певних економічних, політичних та адміністративних стандартів життєдіяльності регіону, нав'язувала йому певні стереотипи етносоціального та етнокультурного середовища. Зрештою, конкретні політичні й адміністративні практики реалізації російського проекту перетворення етнічних громад Надазов'я на складову частину імперського простору, не зважаючи на дію системи економічних пільг, здебільшого не створювали умов для повноцінного соціокультурного розвитку та органічної господарсько-економічної діяльності грецької спільноти. Впроваджені комплекси заходів, серед котрих були як методи заохочення, так і адміністративно-силові способи впливу, загострювали для прибулої грецької людності проблему виживання. Досить ефективною, хоча й неусвідомленою, відповіддю греків на ці виклики у досліджуваній період було поширення неформальних практик господарювання.

Зазвичай до неформальних сфер господарювання відносять діяльність дрібних хазяйств, а також індивідуальні економічні практики. У більш широкому розумінні це поняття включає будь-яку незареєстровану та нелегальну економічну діяльність (таку, як контрабанда тощо), а також осіб, котрі працюють в індивідуальному порядку без офіційного дозволу та реєстрації³¹.

Частку зайнятих неформальними господарськими практиками мешканців Маріуполя дуже важко оцінити кількісно. Однак з того, що нам відомо, з очевидністю проявляється неоднорідність їхнього спектру. На одному його краї знаходяться ті, хто надавав певні послуги (наприклад, лікаря чи вчителя, найманого робітника у господарстві) та виробники різноманітних продуктів у власній господі для продажу — тобто, зайняті малокваліфікованою і малопродуктивною (і водночас важкою) працею, спрямованою на забезпечення простого виживання сімей. На іншому — приховані практики підприємців, що прагнуть у такий спосіб отримати збільшений прибуток (відповідно, неоподаткований). Серед документів Грецького суду знаходимо такі, що розкривають обидва види стратегій неформального господарювання. До першого належать досить численні згадувані у реєстрах суду прибулі до міста і тимчасово вибулі наймані робітники та заробітчани: зокрема, «Кримського півострова міста Козлева татарин Хочай Чомаєв з братом Ахаєм, що за наймом для доставки у місто Ростов вірменину Рейзу Киркору, не доїхавши, тут у Маріуполі бакалію з рук збув...»³², або «Кримського півострова карасу-базарський житель Салават Агметанов, що за наймом греку Хаджи Фотію в місті Маріуполі бакалію доправив і з рук збув...»³³, маріупольський житель «грек Тодор Юрієв з товаришами Савою та Євстратієм Бахмутського повіту у різні місця для заробітку шевською майстерністю» виїхали з міста на три місяці³⁴ та ін.

Для розглядуваного початкового періоду становлення ділових зв'язків греків у новому регіоні було характерним поширення такої категорії населення, як постійні мігранти — особи та члени їх сімей зі своєю специфічною стратегією виживання, котра полягала у постійній зміні місця / країни проживання. До цієї категорії варто віднести також жебраків, бродяг та інших осіб, життєдіяльності яких була притаманна особлива соціальна поведінка, однак вона також тяжіла до неформальних соціально-економічних відносин.

Типовим прикладом тут можна вважати випадок здійснення 1794 р. провадження Маріупольським грецьким судом щодо двох осіб у справі про порушення ними режиму пересування та ведення лікарської практики без офіційних дозволів. У матеріалах справи Грецького суду відкритися серед інших найбільш інформативні документи — особисті покази кримської грекині Катерини Осипової (за першим чоловіком, Пармаксиз), та її супутника бродівського єврея Мойсея Лейбовича (див. додаток № 3). Як свідчили

затримані під клятвою, до Маріуполя вони прибули з Таганрогу, а перед тим їм довелося багато блукати містами Російської імперії та Криму (Нахічевань, Севастополь, Балаклава, Бахчисарай та ін.). Не маючи медичної освіти (та й будь-якої взагалі), Катерина Осипова всюди бралася за лікування людей, щоправда, досить вдало. Останнім на момент здійснення провадження було успішне лікування у Маріуполі дружини грека-поселянина Юрія Дмитрієва. Зрештою саме цей чоловік узяв затриманих під своє письмове поручительство, а пізніше допоміг цілительці втекти, уникнувши суду (М. Лейбовича було відпущено раніше).

Серед тих, хто блукав у пошуках неформальних заробітків, були й військові поселяни Грецького полку та трьох Албанських рот, котрі розташовувалися у селянській окрузі міста³⁵. Очевидно, серед цих військових фронтальєрів* самочинна міграція була досить поширеною, оскільки Грецькому суду довелося регулювати соціальні відносини з ними відповідним наказом. Згідно з документом, щодо таких військових осіб, котрі самі по собі вешталися поза визначеним місцем проживання, належало «усіх грецьких поселень атаманам, щоб зайшлих без письмових видів [тобто дозволів. — *Авт.*] служителів видивлятися, і таких, де знайдуться, то їх забираючи під караул, представляти у сей суд для відсилання у вказаний грецький піхотний полк».

Спільними ж ознаками будь-яких ділових зв'язків у неформальній господарській практиці греків були: а) високий ступінь пристосування до нових / змінюваних умов (як правило, спроможність мати кілька видів заробітків, здатність швидко змінювати умови та місце діяльності тощо); б) важливість ролі членів сім'ї, родичів, сусідів, просто земляків, у відносинах з якими переважають некорисливі мотиви (часто допомога без розрахунку на будь-яку оплату); в) вдавання до підвищеного ризику, ведення діяльності на межі закону.

Отже, упродовж перехідного періоду існування грецької людності як етнокультурної спільноти, котра в результаті міграційних процесів опинилася у порубіжному місті, різноманітні стратегії ділових зв'язків були однією з важливих умов виживання. Так, для окремої сім'ї стратегія виживання часто передбачала надання різноманітних послуг, а також налагодження справи в рамках певної родини (з подальшим обміном результатами праці). Серед основних видів діяльності можна виділити такі, як вирощування сільськогосподарської продукції, вироблення, обробка і продаж шкір, виготовлення реманенту, взуття, одягу тощо.

* Фронтальєри у європейській військовій практиці — резерв прикордонних частин, що мобілізується урядом в разі необхідності. — Див.: *Аллео Э.-Ж. Воздушная мощь и сухопутные вооруженные силы.* — М., 1936. — С. 248.

Крім того, на рівні етнічної спільноти стратегії виживання зводилися до, по-перше, якнайшвидшого налагодження виробництва і торгівлі та опануванню окремих ніш регіонального господарства; по-друге, захисту від зловживань місцевої влади, зазіхань шахраїв; по-третє, організації взаємодопомоги (сприяння і підтримки), у тому числі допомоги приїжджим землякам (їх побутовому облаштуванні, працевлаштуванні тощо). Певну роль у цих стратегіях відігравав зв'язок окремих членів громади з державними і суспільними структурами, завдяки чому вони отримували ряд додаткових можливостей, пільг тощо.

В економічному відношенні засноване греками після переселення у Надазов'я місто Маріуполь, разом з чималою сільською округою, й до початку нового століття не спроможне було досягти того рівня, котрим відзначалася економіка грецької спільноти в Кримському ханаті. Ставши частиною реалізації колонізаційної політики Російської імперії щодо порубіжних регіонів, греки повною мірою відчули наслідки руйнування своєї колишньої господарської системи. На тлі втрати колишнього соціального та економічного статусу більшістю членів спільноти її адаптація до нових соціально-економічних умов, незважаючи на поширення певних пільг у землекористуванні, оподаткуванні тощо, відбувалася за відсутності достатньо ефективного державного соціального захисту на новому місці. Таким чином, в обставинах значного погіршення економічного становища грецької громади Маріуполя налагодження та поступова розбудова мережі ділових зв'язків, удавання до практик неформального господарювання було необхідною умовою збереження етнічної групи.

У цілому для ділових зв'язків греків Маріуполя упродовж досліджуваного періоду були характерними невисока інтенсивність, нерегулярність, незначна вартість більшості обладунків, переорієнтація на внутрішній ринок, а також досить помітна частка ділових зв'язків у неформальних соціально-економічних відносинах. Серед причин останнього, на нашу думку, крім, прагнення отримання максимального прибутку, були також незахищеність особистості та етнічної спільноти у цілому від свавілля державних чиновників і посягань шахраїв. Отже поширення неформальних ділових практик, так само, як і часті втечі, намагання повернення до Криму, було одним з виявів мовчазного протистояння спільноти владному примусу. У цих обставинах надзвичайно зростала роль етнічного органу самоврядування греків, якому належало забезпечувати безконфліктний зв'язок громади з місцевою та центральною владою, створювати необхідні умови для соціокультурного та економічного розвитку етнічної спільноти. Однак натомість прикра тяганина і бюрократизм були постійними супутніми чинниками цих відносин, що не могло не викликати невдоволення греків.

Упродовж розглядуваного періоду важливу роль почали відігравати особисті відносини, що послужили базою формування ділових «мереж». У

рамках провінційного міста на тлі сильного впливу неформальних економічних процесів цей чинник набуває характеру важливого економічного ресурсу, необхідної умови функціонування підприємств і комерційних фірм.

Також була яскраво вираженою роль етнокультурного чинника у формуванні ділових зв'язків. Окрім членів самої грецької громади, де практично були відсутні незнайомці, часто можна завважити представників інших етнічних громад. Насамперед, у ділові (торговельні) відносини грецької спільноти були частково включені колишні кримські співвітчизники (наприклад, вірмени з Нахічевані та кримські татари). Але активно залучалися і нові члени з місцевих жителів не-греків, а також різноманітні особи, що проїжджали / прибували з-за кордону (переважно малоазійські та архіпелазькі греки, котрі приєднувалися до грецьких громад Надазов'я, українцівихідці з польських земель). Нові учасники ділових «мереж» найчастіше виступали як постійні або тимчасові контрагенти, позичальники у торговельних операціях, або в якості помічників чи посередників. У процесі функціонування ділові зв'язки греків здебільшого додатково підкріплювалися неформальними відносинами (послугами, взяттям обов'язку поручительства, сприянням у справах тощо). В цілому, такі особливості ділових взаємин характеризують грецьку громаду Маріуполя як досить відкриту, основний акцент діяльності якої припадає на досягнення щонайбільших прибутків та забезпечення власного розвитку, навіть за умов підвищеного ризику.

Зрештою Маріуполь — місто, розбудоване колишніми кримськими переселенцями, втілило модель регіонального центру, котрий, ставши міграційним полем не лише для корінних народів регіону та російського населення, а також для представників ряду європейських, закавказьких і близькосхідних етносів, сприяв виробленню нових суспільних та економічних підвалин, ряду новаційних устремлінь, слугував основою формування специфічної соціально-станової структури та полікультурного простору.

Додатки

Ділові зв'язки греків Маріуполя в останній чверті XVIII ст. у документах Маріупольського грецького суду

№ 1

Боргові розписки та векселі, зареєстровані у Маріупольському грецькому суді

1781 году марта 29 дня по сему векселю в уплату прописано во оном четырехсот пятидесяти рублев с имеющейся в городе Мариуполе бахмутского купца Ивана Курдюмова соли за публичною оной по троекратной

публикации в рассуждении побегу его, Курдюмова, продажею двух тысяч пятидесяти пяти пудов, полагая каждый пуд по восемнадцати копеек, получено бахмутским солеваром Матвеем Лозовым триста семьдесят рублей восемь копеек.

/ Подлинный вексель с сею надписью отдан оному бахмутскому солевару Матвеем Лозовому.

И во свидетельство на оном приложена печать Хаджи Михаїл

По сему векселю означенное число чотыреста пятьдесят рублей деньги верю взыскать бахмутского соленого завода солевару Матвеем Лозовому.

Бахмутский купец Иван Иванов сын Коптев,
а вместо его сей переказ * писал и руку приложил
Дмитрий Брянцев, мещанин Бахмута.

29 числа марта явлена расписка, данная бахмутского солевара Матвея Лозового, что он купленную с аукциона соль продал Мариупольского греческого суда судье Михаилу Хаджи приказчику Павлу Горинову числом две тысячи пятидесяти шести пудов каждый по восемнадцати копеек.

ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 7, арк. 5 зв.–6зв.

Евпатория 1795 года декабря 8 дня

Вексель на 102 груш**

В чотыре с половиной м-ца считая от сего тысяча семьсот девяносто пятого года декабря восьмого дня по сему моему одинакому*** векселю повинен я заплатить нахичеванскому купцу Григорию Михайлову или кому он прикажет отдать турецкою серебряною ходячею монетою денег сто два груш.

Векселедатель мариупольский купец Семен Кирилов

ЦДІАК України, ф. 1576, оп.1, спр. 25, арк. 9 зв.

* Переказ або переказний вексель, тобто наказ векселедавця своєму боржнику сплатити борг третій особі.

** Груш — правильно «гуруш» (пізніше «куруш») — турецька срібна монета, запроваджена султаном Сулейманом II 1687 р., номіналом 40 пара. За постійної зміни, наприкінці XVIII ст. маса монети становила 26 г. (Див.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — Т. 9А. — СПб., 1893. — С. 467). Кримський історик Г. Абдулаєва вважає, що «до Шагін Гірея — останнього кримського хана, гуруш в Криму не карбували, однак рахували його в якості грошової одиниці... дорівнював 100 акче або 20 къара-бешликам». — Див.: *Абдулаєва Г.* История монетного двора в Крымском ханстве // Источник мудрости = Икмет чокърагы. — 2013. — № 5. — Симферополь: ДУМК, 2013. — С. 41–43.

*** Одинокий вексель або соло-вексель — простий вексель, боргова розписка.

№ 2

**Відомість про обшук у мариупольських купців щодо виявлення солі,
добутої з Бердянських озер Криму й контрабандою вивезеної
до Азовської губернії**

Получено ноября 5-го дня 1782 года
Из Мариупольского комиссарского правления
в Мариупольский греческий суд

Сообщение

По препровождаемой у сего описанной бердянской найденной в городе Мариуполе и по рыбным ловлям соли ведомостям, Греческий суд благоволил показанных по той ведомости покупщиков сумнительной соли выслать в Петровскую крепость для доказанья, у кого оную купили и явились бы господина премьер-майора Фалеева* у поверенного его Федора Морозова. А буде доказать не могут, то за оную по двадцати копеек за пуд деньгами оному Морозову отдали бы или Греческий суд взысканием вследствие Азовской губернской канцелярии от 19 сего октября под № 7158 Указу исполнение учинить не оставитъ.

Октября 31 дня 1782 года.

Капитан и земский комиссар Алексей Константинов

Ведомость, сколько в городе Мариуполе соли бердянской найдено
и у кого именно, явствует по сему

Октября 18 дня 1782 года

№	У кого найдена соль	Пуды	Премьер-майора Фалеева поверенным Морозовым явлено
1	Грек купец Иван Константинов купил в заводчика Димитрия бердянской соли	50	несумнительна
2	Прапорщик Степан Иванов купил у Степана Ращупина бердянской соли	260	несумнительна

* М.Л. Фалеев (1730–1792) — статський радник; обер-штер-кригскомісар, бригадир (1790), відомий діяч з оточення Г.О. Потьомкіна, його довірена особа, займався реалізацією кількох його державницьких проєктів у Причорномор'ї; один з перших російських землевласників і підприємців у регіоні. — Див.: Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 290; Кухар-Оньшко Н. Муж чести и добра // Летопись Причерноморья. — Херсон, 1999. — № 1. — С. 49.

№	У кого найдена соль	Пуды	Премьер-майора Фалеева поверенным Морозовым явлено
3	Греки купцы Аким и Дмитрий купили у Морозова бердянской соли	65	несумнительна
4	Грек купец Дмитрий Капран купил у Семена Тесли бердянской соли	83	сумнительна
5	Грек купец Петр Федоров купил у грека Илии Козака бердянской соли	120	несумнительна
	Ним же куплено у солдата Мартина Петровского батальона	90	сумнительна
6	Отставной гусарин Стефан Стоянов купил у однодворца Степана Рашупина бердянской соли	40	несумнительна
7	Николай Александров купил у грека Илии Козака бердянской соли	100	несумнительна
	Ним же куплено у солдата петропавловского батальона у Мартына	35	сумнительна
8	Назар Кириллов купил у козака Григория бердянской [соли]	28	сумнительна
9	Константин Федоров купил у Григория козака бердянской соли	135	несумнительна
	Ним же куплено у солдата Мартина бердянской соли	35	сумнительна
10	Федор Мануил купил в ярмонке неведомо у кого бердянской соли	28	сумнительна
11	Отставной гусарин Антон купил в крепости Петровской у Морозова бердянской соли	75	несумнительна
<i>На Белосарайской косе</i>			
1	Курского наместничества у мещанина Федора Кательникова в 6-ти возах купленная в Петровской крепости у поверенного Морозова [соль], билета или ярлыка не имеет	400	несумнительна
2	Греческого суда у заседателя Николая Гайваржи 3 воза, в них куплена у поверенного Морозова [соль], ярлыка не имеет. Из оной соли продал в город Мариуполь Тодорову Константину и Александре Николаеву по сту пудов, а в заводе ничего не осталось	200	несумнительна

№	У кого найдена соль	Пуды	Премьер-майора Фалеева поверенным Морозовым явлено
3	У бахмутского мещанина Павла Митина 1 воз, в нем куплена у поверенного Морозова [соль] ярлыка не имеет	80	несумнительна
4	У грека Илии Козака куплена у того ж Морозова [соль] ярлыка не имеет	2500	несумнительна
5	У купца Михаила Гаджи 10 возов [соли] в них весу куплена у того ж Морозова ярлык имеет	800	несумнительна
6	У таганрогского купца Василия Иванова Илецкого соль состоит, а сколько весом неизвестно, потому что он соль этого года не покупал		Господина Фалеева поверенным Морозовым решена, что у него куплена
7	<i>В слободе Ялте</i> у грека Ильи Левтерова куплена у того ж Морозова [соль] ярлыка не имеет	100	несумнительна
8	<i>В слободе Мангуше</i> малороссиянин Хоменко привез один воз бердянской соли. Куплена у бердянского человека. И продал всю соль в той слободе грекам враздобицу, а теперь ничего нет.	30	—
	Всего бердянской соли	5314	

Капитан и земский комиссар Алексей Константинов
ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 8, арк. 12–13 зв., 16.

№ 3

Слідчі покази заїжджих до Маріуполя щодо незаконності їх пересування та діяльності

1794 года июня 9 дня присланные при рапорте слободы Большой Янисоли от смотрителя Минакова < > Моисей Лейбович и гречанка Катерина Дмитриева земским исправником Тетюпиным* допрошены и показали

* П.М. Тетюпін — інженер-капітан, справник Маріупольського нижнього земського суду (1791–1794).

Мойсей Лейбович

От роду мне 30 лет, веры еврейской, вдов, детей не имею, грамоты читать и писать по-еврейски знаю, ремесло имею шапошное. Родился в польском в местечке Броды, а в прошлом 1787 или 1788 году вышел в Россию с данным мне из города Бердичева на польском диалекте билетом, жил в городе Кременчуке месяца с четыре, а потом в Таврической области по разным местам, в России ж ни в каком звании нигде не прописан. А наконец в 1792 году в Севастополе, когда грека Василия Осипова жена Катерина Дмитриева меня от некоторой болезни вылечила, то я по приглашению оного Осипова остался у него в услужении, так как я пускаю людям кровь рожками*, и в 1793 году из Севастополя, когда оной Осипов с женою своею Катериною Дмитриевою ехал из Таврии Мариупольского уезда в город Нахичевань, то и я с ними отголь выехал, и по выезде в Нахичевань находился там чрез зиму в нанятом у неизвестного мне армянина доме, где упомянутая женщина Катерина Дмитриева лечила разных людей. А переживавши, переехали в Таганрог, где с месяц квартировали у капитана Георгия Еродиматоса**, из Таганрога ж назад тому четыре м-ца приехали в Мариуполь, тут наняли дом у грека Николая Таман-оглу, и там она Катерина Дмитриева лечила жену слободы Керменчика жителя Юрия Дмитриева, находившуюся в Мариуполе, и просила чтоб ее отвезти в слободу Керменчик к мужу Юрию Дмитриеву, то вышеозначенный Василий Осипов, сам оставшись в Мариуполе, свою жену Катерину Дмитриеву и меня отпустил в Керменчик с оною женою Юрия Дмитриева, куда мы прибыли, и по надобности своей она, Катерина Дмитриева, со мною поехала было в греческую слободу Константинополь, но на пути в греческой слободе Большой Янисоли за неимением письменного вида 8 числа сего июня задержаны. Выше писанный же мой билет хранится в Мариуполе на означенной квартире в сундуке Василия Осипова, и все выше писанное показал я самую сущую правду

לבוֹבִיץ' מֹשֶׁה [Власноруч Лейбович]

* Поширений до початку XX ст. прийом народної медицини, здійснення флеботомії за допомогою спеціально обробленого коров'ячого рогу, у порожнину якого через надріз на шкірі хворого втягувалася певна кількість крові. — Див.: *Попов Г.И.* Русская народно-бытовая медицина. — СПб., 1903. — С. 78–79.

** Г. Єродиматос (Уєродоматос) — поручик Грецького полку («Албанського війська»), перекладач з турецької, татарської «та інших азійських мов» Азовської губернської канцелярії (1777–1781); у 1787–1789 — капітан, засідатель нижнього земського суду Мариупольського повіту. — Див.: *Макидонов А.В.* Персональний состав административного аппарата Новороссии XVIII века. — Запорожье, 2011. — С. 81, 141.

Катерина Дмитриева дочь

От роду 35 лет, грамоты никакой не умею, веру держу православно-христианскую, родилась в Беломорьи* от грека Дмитрия, а каком городе, не помню, потому что еще в малолетстве с отцом и матерью вывезена в Крым, и там в Бакцысарае выросла, а в 1791 году в Яниколе отец и мать померли. Первой мой муж был российской службы капитан из арнаутов** Телиели Пармаксыз, с которым жила я лет до 15 в Крыму по разным местам и более в Балаклаве. И есть прижитой мною с ним сын Георгий, имеющий от роду 12 лет, живущий теперь в Бакцысарае в моем доме с дядею его Панайотом. Оный же мой муж в последнюю турецкую войну*** убит, а я в 1790 году вышла замуж [за] Греческого пехотного полку отставного капрала Василия Осипова.

В том же, что я умею лечить людей, письменных свидетельств от медицинских чинов и ни от кого не имею.

В прочем во всем показала сходно с допросом <> Мойсея Лейбовича.

К сему допросу

женщина Катерина Дмитриева

за нее неграмотную по ее прошению руку приложил

губернский регистратор Иван Горяинов

ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 24, арк. 4–6.

* В офіційних російських документах кін. XVIII — першої пол. XIX ст. біломорськими називали греків-вихідців з Малої Азії (Біле море (Akdeniz) — турецька назва Середземного моря).

** «Арнаути» — поширений наприкін. XVIII — у першій пол. XIX ст. у Криму та Надазов'ї екзоетнім греків-вихідців з Мореї, Грецького Архіпелагу, Іонічних островів та Епіру, що були переселені в Крим згідно з царським рескриптом 28 березня 1775 р.; перебували на службі в Грецькому піхотному полку, згодом перетвореному на Балаклавський грецький піхотний батальйон. Інші назви: «Албанське військо», «архіпелазькі греки». — Див.: *Сафронов С.В.* Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы. Исторический очерк // Записки Одесского Императорского общества истории и древностей. — Т. 1. — Одесса, 1844. — С. 208; *Кондараки В.Х.* Память столетия Крыма. Первые годы нашего господства в Крыму. — М., 1888. — С. 171.

*** Війна 1787–1791 рр. між Російською та союзною з нею Австрійською імперіями та Османською державою.

№ 4

**Відомості про цивільні позови греків, зареєстровані
у Маріупольському грецькому суді**

Витяг з Книги запису позовних заяв та зборів
Маріупольського грецького суду 1791 р.

< > Мая 29. Внесено от подпоручика Дмитрия Иванова с поданным на купца Степана Пичакчи в бесчестии исковое прошение пошлинных взысканы 3 руб. < >

Претсєтатєл Нліа Хаџи Лефтеров [Председатель Илия Хаджи Лефтеров]
Засєтатєл Анаџтаџ Федороџ [Заседатель Анастас Федоров]
ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 13, арк. 2–3 зв.

Витяг з Книги запису мирових заяв та зборів
Маріупольського грецького суду 1791 р.

< > Мая 28. Взыскано с купца Павла Грекова и грека Паскала Шаповалова с подачи в разделе имени мирового прошения. < >

< > Июня 5. Взыскано с подпорутчика Дмитрия Иванова и купца Пичакчи с подачи по судному делу мирового прошения. < >

Претсєтатєл Нліа Хаџи Лефтеров [Председатель Илия Хаджи Лефтеров]
Засєтатєл Анаџтаџ Федороџ [Заседатель Анастас Федоров]
Суда секретарь Данила Руднев
ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 14, арк. 2–2 зв.

Витяг з Книги запису заяв та зборів з подання явочних прохань
Маріупольського грецького суду 1791 р.

< > Июня 19. Взыскано с купца Павла Леонтиева с подачи на купца же Печонкина в неудовольствии его заслуженными деньгами. < >

Сентября 14. Взыскано с мариупольского купца Степана Константинова с подачи явочного прошения на переводчика Федора Николаева за разглашение, якобы он с родною племянницею имел якобы прелюбодеяние < >

< > Декабря 19. Взыскано с купца Матвея Федорова с подачи на купца Федора Хаджинова в обиде. < >

Печать Мариупольского греческого суда

Претсєтатєл Нліа Хаџи Лефтеров [Председатель Илия Хаджи Лефтеров]
Засєтатєл Анаџтаџ Федороџ [Заседатель Анастас Федоров]
ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 15, арк. 1–3 зв.

Витяг з Книги запису мирових та зборів по справах прохачів
Мариупольського грецького суду 1798 р.

< > Февреля –. По прошению Мариупольского уезда помещика Жерлицына и мариупольского жителя Тимофея Самоилова в примирении их за передержательство последним его, Жерлицына, подданного. Определено взыскать с них мировых с каждого по гривне, всего двадцать копеек. < >

< > Марта 12. По прошению Мариупольского уезда помещика порутчика Фонлау и Мариупольского уезда греческого селения Янисали жителей Егора Фосари и Кирилла Теленчи за передержательство сими последними его, Фонлау, подданного. Определено взыскать с них мировых с каждого по гривне, всего двадцать копеек. < >

Печать Мариупольского греческого суда

Председатель Леонтий Калери

ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 33, арк. 2–4 зв.

Витяг з Книги запису зборів з явочних заяв від різних прохачів
Мариупольського грецького суду 1798 р.

< > Март. Записаны в приход взысканные с мариупольского жителя Параскевы Енакиева с подачи явочного прошения, что он за болезнию своею на решение Бахчисарайской ратуши по делу его апелляции подать не может. < >

< > Октябрь. Записаны в приход взысканные с обитателя греческого селения Сартаны грека Федора Толмачи о причинении сыну его Константину подданными помещика капитана Гозадинова людьми обиды. < >

Печать Мариупольского греческого суда

Председатель Леонтий Калери

ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 35, арк. 2.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Низка актуальних викликів, що з'являються перед надазовськими містами у цьому зв'язку, аналізуються у сучасних політологічних дослідженнях — напр., див.: Паламарчук М., Данилов С., Семиволос І. Українське Приазов'я: безпековий аспект // Українська миротворча школа: Стратегії трансформації і попередження конфліктів в прикордонних регіонах України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://peace.in.ua/ukrajinske-priazovya-bezpekovuj-aspekt>

² Шандра В. Донеччина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 6–7.

³ Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII–XVIII ст.). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2007.

⁴ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909.

⁵ Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. Короткий історичний нарис і уривки з джерел. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — С. 101.

⁶ Атлас Екатеринославского наместничества 1781 года // Джерела з історії Південної України. — Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX століття / Упорядник: А. Бойко. — Запоріжжя, 2009. — С. 142.

⁷ Изъяснение Мариупольского уезда // Джерела з історії Південної України. — Т. 10. — С. 220–222.

⁸ До підрахунку в джерелі взято лише чоловіче населення. — Див.: Описание городов и уездов Азовской губернии (Мурзакевич Н.) // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одеса, 1853. — С. 294.

⁹ Новікова С. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.). Дис. ... канд.іст.наук. спец. 00.07.02. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Арк. 85.

¹⁰ Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — С. 303.

¹¹ ПСЗ РИ. — Т. 20. — СПб., 1830. — С. 988.

¹² План уездного города Мариуполя // Джерела з історії Південної України. — Т. 10. — С. 228; Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — С. 293, 295.

¹³ Описание городов и уездов Азовской губернии. — Т. 3. — С. 293, 295.

¹⁴ Там же. — С. 304.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 8, арк. 12–13 зв., 16.

¹⁶ Там само, ф. 1576, оп. 1, спр. 7, арк. 1–36.

¹⁷ Там само, арк. 27–36.

¹⁸ Там само, арк. 25 зв.–26 зв.

¹⁹ Там само, ф. 1576, оп. 1, спр. 8, арк. 12–13 зв.

²⁰ Там само, спр. 7, арк. 1.

²¹ Там само, арк. 7.

²² Там само, арк. 29.

²³ ПСЗ РИ. — Т. 9. — СПб., 1835. — № 6530.

²⁴ Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — С. 303.

²⁵ Там же. — С. 304.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 7, арк. 1–36.

²⁷ Там само, спр. 8, арк. 12–13 зв., 16.

²⁸ Там само, спр. 7, арк. 5 зв.–6; спр. 25, арк. 2.–9 зв.

²⁹ Там само, спр. 33, арк. 2–2 зв.; спр. 7, арк. 1–36.

³⁰ Шандра В. Вказ. праця. — С. 6.

³¹ Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире: [исследование нелегальной экономики]. — М.: Catallaxy, 1995.

³² ЦДІАК України, ф. 1576, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 1 зв.

³⁵ Изъяснение Мариупольского уезда // Джерела з історії Південної України. — Т. 10. — С. 222.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2015 р.

Н.И. Бацак

**ГОРОД «ФРОНТАЛЬЕРОВ» (ДЕЛОВЫЕ СВЯЗИ И ПЕРЕМЕЩЕНИЯ ГРЕКОВ
МАРИУПОЛЯ в последней четверти XVIII века)**

Основываясь на данных архивных документов, исследуется город как пространство деловых и социокультурных контактов этнической переселенческой общины. Особое внимание уделено разнообразным деловым связям греков в их хозяйственно-экономической деятельности; рассмотрены направления перемещений предпринимателей и купечества Мариуполя, исследованы путем анализа целенаправленной деятельности конкретных людей характерные стратегии греков как экономических и хозяйственных агентов в наиболее ранний и мало исследованный период существования этнической общины в приграничном регионе.

Ключевые слова: греки Мариуполя, Северное Приазовье, Крым, город, миграция, деловые связи.

N.I. Batsak

**THE TOWN OF «FRONTALIERS» (BUSINESS RELATIONS AND MOVINGS
OF MARIUPOL GREEKS in the last quarter of the 18th century)**

In the article, being based on the data of archival documents, explores the city as a space of business and socio-cultural contacts resettlement of ethnic communities. The special attention is given to the various business Greeks' relations in their economic activities; the directions of Mariupol businessmen' and merchants' movings are taken to the consideration; the specific strategies of Greeks as economic agents during the earliest and insufficiently investigated period of this ethnic community history in the definite frontier area are investigated by the concrete people purposeful activity analysis.

Keywords: the Greeks of Mariupol, Northern Azov Sea area, Crimea, migration, business relations.